

محلله فیض آباد کرمانشاه در دوران قاجار

اشاره

در این پژوهش با بررسی متن‌ها، سفرنامه‌ها، مستندات و مقالات به بررسی جغرافیای تاریخی استان کرمانشاه با محوریت محلله فیض آباد در دوره قاجار پرداخته‌ایم. کرمانشاه در اواسط دوره زندیه از به هم پیوستن سه دهکده فیض آباد، چنانی و برزه دماغ شکل گرفته است. قدمت محلله فیض آباد به اواخر دوران زندیه بازمی‌گردد و لذا در این محلله خانه‌هایی به قدمت ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال وجود دارند. در این قسمت کرمانشاه دارای انواع قومیت‌ها مثل کرد، لر، لک، ترک‌های آذربایجانی، تاجران اصفهانی، شیرازی و تبریزی زندگی می‌کردند. اساس معماری قاجار ادامه معماری دوران‌های پیش به خصوص صفویه است که بعداً به علت ورود عناصر شهرسازی نوین مانند خیابان و میدان به ایران و... تغییراتی در آن رخ داده است.

کلیدواژه‌ها: جغرافیای تاریخی، کرمانشاه، محلله فیض آباد، دوره قاجاریه.

رشته جداگانه‌ای است از جغرافیا که هم از اوضاع طبیعی و هم از اوضاع اقتصادی و هم از جغرافیای انسانی و سیاسی در طول دوره‌ای از تاریخ بحث می‌کند (نهچیری، ۱۳۷۰: ۸).

پژوهش در باب دوره قاجار در تحقیقات تاریخی به طور گسترده انجام گرفته ولی تأکید بر مناطق جغرافیای تاریخی قاجار در ایران و به ویژه در محلات قدیمی شهرهای ایران، کمتر مورد توجه بوده است. استان کرمانشاه نیز به عنوان یکی از مناطق مورد توجه در دوره قاجار از این

جغرافیای تاریخی علمی است که تأثیر محیط جغرافیایی را بر وقایع تاریخی، سیر تکامل دولت‌ها و تغییرات مرزی‌شان و تاریخ اکتشافات جغرافیایی بیان می‌کند. به عبارت دیگر جغرافیای تاریخ شامل بازسازی محیط‌های گذشته به شیوه بررسی سلسله وقایع در یک زمان یا ارزیابی آن‌ها با توجه به تحولات گذشته است (حکیم، ۱۳۶۶: ۵). جغرافیای تاریخی دارای تعاریف مختلفی است. برخی آن را شعبه‌ای از جغرافیای انسانی و بعضی شاخه‌ای از جغرافیای طبیعی دانسته‌اند. برخی عقیده دارند که جغرافیای تاریخی

مسئله مستثنی است. بنابراین لازم است مناطق جغرافیایی تاریخی قاجار در شهر کرمانشاه و محلات قدیمی به خصوص مناطقی مثل محله فیض آباد که یکی از قدیمی ترین محله های تاریخی کرمانشاه است، مورد بررسی قرار گیرد. لازم به ذکر است که سید ابوالقاسم فروزانی، در سال ۱۳۹۱ در پژوهشی به بررسی جغرافیای تاریخی مکران و علی اصغر رضوانی در سال ۱۳۸۶ به بررسی جغرافیای تاریخی ساوه پرداخته اند.

جغرافیای تاریخی کرمانشاه

سرزمین کرمانشاهان پیوسته و در ادوار مختلف تاریخ، محل سکونت بوده است. شواهد و مدارک باستان شناختی نشان می دهد که این منطقه از اولین زیستگاه های انسان های پیش از تاریخ به شمار می رفته و یکی از مراکز مهم جمعیتی در زاگرس میانی محسوب می شده است. در دوره زندیه کرمانشاه با داشتن حکمران خود الله قلی خان زنگنه دورانی کوتاه توأم با آرامش را از سرگذراند اما با مطرح شدن الله قلی خان به عنوان یکی از مدعیان قدرت و تلاش وی برای دستیابی به تاج و تخت سلطنت بعد از مرگ کریم خان، این شهر به وادی جنگ و ستیز کشیده شده. به جز این مواردی از حمله حاکم اردلان به کرمانشاه نیز ذکر گردیده است.

دوران دوم رشد و توجه به کرمانشاه در دوران قاجاریه بود که این شهر مورد توجه خاص حکومت از لحاظ سیاسی و اجتماعی قرار گرفت. در این دوره کرمانشاه چهره شهری خود را بازیافت و تاریخ دوباره آن رقم خورد. فتحعلی شاه قاجار با گماردن پسرش شاهزاده محمدعلی میرزای دولت شاه به حکومت کرمانشاهان و منطقه ثلاث و سرحدات عراقین، به واسطه شایستگی و لیاقت دولت شاه، توانست بار دیگر در

صحنه های تجارت، باب مناسبات تجاری و اقتصادی نوینی را بگشاید و کرمانشاه را به مرکز داد و ستد کالا و انبار تجارت عراق و بمبئی و روسیه تبدیل کند به نحوی که خاندان هایی از مردمان عرب مهاجر از بغداد، با عنوان خاندان وکیل الدوله، و نیز خاندان سادات تجار بغدادی از زمان دولت شاه باب تجارت گسترده ای را با ایران گشودند و از آن پس بازرگانان زیادی به کرمانشاه رفت و آمد می کردند (سلطانی، ۱۳۸۱). چنان که گفتیم کرمانشاه از جمله شهرهایی است که در دوره زندیه شکل گرفت. خدیوی می نویسد که «شهر جدید الاحداث در اواسط دوره زندیه از به هم پیوستن سه دهکده فیض آباد، چنانی و برزه دماغ شکل گرفته است» (خدیوی، ۱۳۷۸:۱۳۷۸). قدمت محله فیض آباد به اواخر دوران زندیه باز می گردد. در این محله خانه هایی به قدمت ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال وجود دارد. فیض آباد، زمانی در شمال شهر قرار گرفته بود و محله ای اعیانی و ثروتمند نشین به شمار می آمد، به همین دلیل خانه هایی به جای مانده در آن از معماری با ارزش و تزئینات پُرکاری برخوردارند. همچنین چون کاروان های کر بلا از فیض آباد می گذشت. چندین کاروان سرا در این محله قرار داشت. مسجد جامع شیعیان کرمانشاه و بعضی از مراکز حکومتی نیز در داخل و اطراف این محله مستقر بود (حبیبی، پوراحمد، مشکینی، ۱۳۷۶: ۲۸۳) که همچنان باقی است.

معرفی محله فیض آباد

محله فیض آباد به مساحت ۳۲/۶۴ هکتار (قریب به ۱۲ درصد هسته تاریخی ۲۸۵ هکتاری شهر کرمانشاه) با جمعیتی نزدیک به ۵۶۰۰ نفر در شمال شرقی بازار واقع است. این محله از سمت غرب به خیابان مدرس، از شمال به خیابان

امیری، از شرق به خیابان جلیلی و از جنوب به خیابان نواب محدود است. در این محله بناهایی به قدمت ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال شناسایی شده اند که بناهای با ارزش زنده کش، خانه های یزدی، زرشکیان، جلیلیان، کاشفی، واحدی، سرای توکل و حمام آزاد از آن جمله اند (دانشنامه آزاد، ۱۳۹۵).

فیض آباد در گذشته محل زندگی افراد فرادست اجتماعی به شمار می رفت و اولین محله بلا فصل مسکونی بازار را تشکیل می داد و حتی بخشی از بازار را نیز در خود جای داده بود. کاروانیان کر بلا از این محله می گذشتند و بعضی از مراکز حکومتی در داخل و اطراف این محله مستقر بودند. مسجد جامع و سایر مراکز که مردم با آن سروکار داشتند در این محله استقرار داشتند. این محله محل سکونت یهودیان شهر کرمانشاه نیز بود. یهودیان در این محله دو کنیسه و یک حمام داشتند و فروشگاه ها و خانه های زیادی نیز به آن تعلق داشت. بعداً با کوچ گروهی یهودیان، مسلمانان جای آن ها را گرفتند و کنیسه های آن ها نیز متروک و سپس از بین رفت. (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۹).

شاهزاده محمد علی میرزا دولت شاه:

محمد علی دولت شاه فرزند فتحعلی شاه بود و در ۱۵ دی ۱۱۶۷ ه. ش (۷ ربیع الثانی ۱۲۰۳ ه. ق) در مازندران به دنیا آمد و در ۳۰ آبان ۱۲۰۰ ه. ش (۲۶ صفر ۱۲۳۷ ه. ق) در مدائن درگذشت. وی جد خاندان دولت شاهی است (بایوردی، ۱۳۴۷). محمد علی میرزا دولت شاه و فرزندانش در آبادی کرمانشاه و لرستان نقش به سزایی داشتند. از جمله آثار تاریخی به جا مانده از وی می توان به موارد زیر اشاره نمود: بازسازی و توسعه بازار کرمانشاه، مسجد دولت شاه، مسجد شاهزاده، کتابخانه دولت شاه، سنگ نگاره دولت شاه.

بررسی قومیت‌ها و مذاهب محله فیض آباد

بافت قومی فرهنگی کرمانشاه قدیم دارای تنوع زیادی بود، اگر چه عمده ساکنان شهر کرد بودند اما اقوام و گروه‌های دیگر نیز در آن حضور داشتند. اوین نقل می‌کند: «کرمانشاه از ادغام اقوامی که در این شهر استقرار یافته‌اند به دنیا می‌آید: نخست کردها، که تعدادشان زیادتر است، بعد لرها (لک‌ها)، ترکان آذربایجانی، فارسی‌زبانان حکومت و تاجرهای بازاری که از اصفهان، شیراز و تبریز به این شهر آمده‌اند و نیز ۳۰۰ خانوار یهودی که به حرفه‌های کوچک با دوره گردی در اطراف شهر مشغول‌اند و به لهجه شریانی صحبت می‌کنند. برقرار شدن ارتباط بازرگانی با بغداد به تازگی عده‌ای بغدادی را نیز وارد این شهر کرده است که از آن‌ها چند نفر عرب، ۱۰ خانواده یهودی و به همان اندازه کلدانی هستند» (اوین، ۱۳۶۲: ۳۴۵). در کرمانشاه، تمایزگذاری اجتماعی براساس مذهب خود را به صورت جدایی‌گزینی فضایی میان مسلمانان و غیرمسلمانان (به ویژه یهودیان و مسیحیان) نشان می‌داد. به لحاظ مکانی غیرمسلمانان کرمانشاه در ضلع شرقی محله فیض آباد متمرکز شده بودند و جامعه بسته‌ای را تشکیل می‌دادند.

یاکوب پولاک در سفرنامه خود در مورد شغل این جماعت گزارش می‌دهد «گذران زندگی آن‌ها اغلب با ابریشم‌بافی، تراش شیشه، کارهای زرگری و جواهرسازی است؛ آمونیاک، اسید کلریدریک، اسیدسولفوریک و اسید نیتریک درست می‌کنند و در علم شیمی خبره‌اند. به همین دلیل در کار ضرب سکه وجودشان بسیار مغتنم است و کارهای فنی این هنر را مباشرت می‌کنند و بسیاری از آن‌ها اطباء معتبری هستند» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۸).

بناها و فضاهای شاخص محله فیض آباد

مسجد معتمدالدوله

مسجد معتمدالدوله مربوط به دوره قاجار است. این مسجد که در شمال کوچه پورپاک واقع شده با شماره ثبت ۲۱۷۱ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این مسجد را در زمان سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ ه.ق) منوچهرخان معتمدالدوله گرجی حاکم کرمانشاهان و سرحدات عراقین (۱۲۵۲ تا ۱۲۵۵ هجری قمری) ساخت و در سال‌های اخیر نیز مرمت و بازسازی شده است. بنای کنونی این مسجد مشتمل بر ورودی صحن، شبستان حیات هشت ضلعی و بخش‌های خدماتی است. ورودی به صورت هشت ضلعی است و از طریق دالان نسبتاً درازی به صحن مسجد راه پیدا می‌کند. بخش اصلی مسجد شبستان ستون‌داری به شکل مستطیل است که در ضلع جنوبی صحن قرار دارد. پوشش طاق و گنبد این شبستان بر روی دوردیف ستون پنج‌تایی قرار گرفته است. ستون‌ها آجری و به تعداد تقریبی ۹۰ در ۹۰ سانتی متر هستند که به کمک دیوارهای کناری، ۱۸ پوشش گنبدی را حمالی می‌کنند. گنبدها به جز گنبد میانی دهانه محراب، از نوع چهاربخشی هستند. گنبد میانی دهانه محراب از نوع

عرق چینی و دارای تزئینات آجر لعاب دار است. به نظر می‌رسد دهانه یا ناو ضلع شرقی شبستان بعدها به فضای شبستان اضافه شد؛ به همین دلیل محراب دقیقاً در میانه ضلع جنوبی قرار ندارد. به غیر از محراب و گنبد فوق‌الذکر که با آجرهای لعاب دار تزئین شده‌اند بقیه سطوح غربی بنا حیاط کوچک و هشت ضلعی با حوضی در میانه آن وجود دارد که احتمالاً وضوخانه بوده و امروز نیز در کنار آن سرویس بهداشتی ساخته شده است (دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران).

مسجد دولت‌شاه

این مسجد از آثار محمدعلی میرزا دولت‌شاه است. ستون‌های سنگی مارپیچ، محراب مقرنس کاری شده و گچ‌بری‌های زیبای شبستان زنانه، به این مسجد زیبایی خاصی بخشیده است. در حال حاضر این مسجد محل سکونت و تحصیل طلاب علوم دینی است. بنای مسجد دولت‌شاه در دوره اخیر تعمیر و مرمت شده و دارای سردر، صحن و شبستان زنانه و مردانه است (کرمانشاهان باستان، بی تا: ۱۵۱ و ۱۵۲).

تکیه فیض آباد

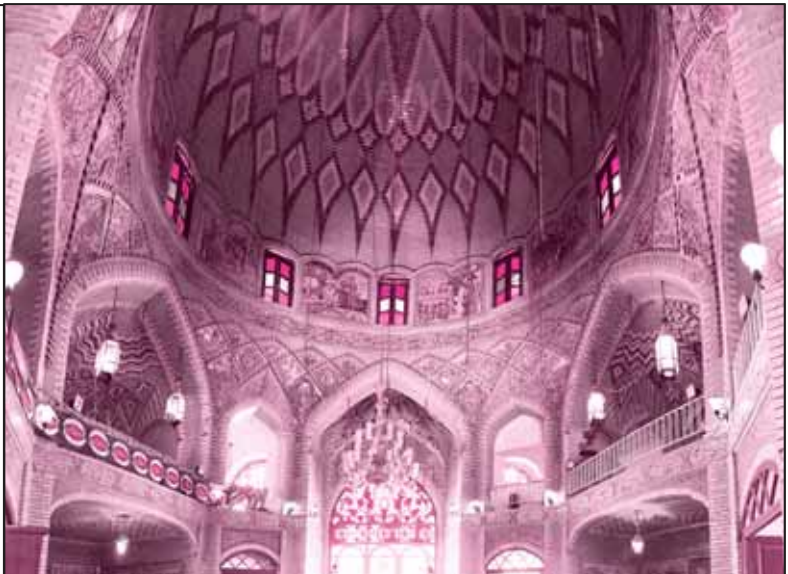
این تکیه در نزدیکی مسجد زردویی‌ها،

حیاط با فضاهای متعددی احاطه شده است. فضاهای بخش‌های شمال شرقی و جنوبی حیاط، کارکرد مسکونی داشته و در بخش غربی نیز گنبدخانه حسینیّه قرار گرفته است. بخش شرقی حیاط شامل فضاهایی دو طبقه است. تکیه ۲۴ اتاق دارد. در طبقه اول، راه دسترسی به این اتاق‌ها از طریق پلکان‌های داخل حیاط صورت می‌گیرد. کف اتاق‌ها یک متر بالاتر از کف حیاط است. مهم‌ترین قسمت تکیه بیگلربیگی بخش غربی آن است و گنبدخانه حسینیّه در آن قرار دارد. این قسمت شامل ایوان نسبتاً بزرگی است که از طریق یک رشته پلکان سنگی سه پله‌ای به حیاط تکیه راه دارد. دو ستون چوبی نسبتاً بلند و دو ستون‌نما در این بخش دیده می‌شود. سطح هر یک از این ستون‌ها دارای پوششی از گچ است. همچنین سرستون‌های آن‌ها شباهتی به سرستون‌های بیزانس دارد که با گچ‌بری‌های گل و گیاه تزئین شده است (محمدی‌فروآرین، ۱۳۸۹). این تکیه در تاریخ ۱۹ آذر ۱۳۷۵ به شماره ۱۷۹۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. در سال ۱۳۸۰ میراث فرهنگی آن را خریداری کرد و در سال‌های ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ مرمت شد و در سال ۱۳۸۳ به عنوان موزه خط و کتابت افتتاح شد. در سال ۱۳۸۷ نیز در ضلع جنوبی، آن بنای موزه پارینه‌سنگی زاگرس توسط میراث فرهنگی افتتاح شد (محمدی‌فروآرین، ۱۳۸۹).

خانه خواجه باروخ

این خانه در دهه آخر سلطنت ناصرالدین شاه قاجار ساخته شده و قدمت آن به حدود ۱۲۵ سال می‌رسد. مالک این خانه یکی از تجار کلیجی کرمانشاه بوده و آخرین مالک آن شخصی به نام زنده‌کش نام داشته است. لذا امروز به این نام نیز خوانده می‌شود. این خانه از نوع درونگراست یعنی ورودی

طاق‌نما وجود دارد. طاق‌نمای ردیف پایین، مانند سردر ورودی، با مقرنس‌های گچی و گچ‌بری‌های زیبا تزئین شده است. داخل طاق‌نماهای ردیف فوقانی با پیکره‌های گچی از شخصیت‌های دوره قاجار زینت یافته است. پس از سردر ورودی فضای هشتی قرار دارد. در دیوارهای این فضا طاقچه‌هایی ایجاد شده و سقف آن با رسم‌بندی‌های آجری تزئین شده است. در ضلع شمالی هشتی، درگاهی چوبی وجود دارد که از طریق آن می‌تون وارد خانه‌های وابسته به تکیه شد. پس از هشتی، دالان نسبتاً درازی قرار دارد که به حیاط اصلی تکیه منتهی می‌شود. سقف دالان نیز با تزئینات موعظی مزین شده است. این تکیه حیاط نسبتاً وسیعی دارد که کف آن در حدود ۵/۲ متر از کف خیابان پایین‌تر است. در وسط حیاط نیز حوض بزرگی قرار گرفته است که در ماه محرم، میزبان جمعیت انبوه عزاداران حسینی است. با توجه به چنگک‌های باقی‌مانده در قسمت ایوان غربی، به نظر می‌رسد در فصل زمستان نیز با برپایی چادر در این حیاط از عزاداران استقبال می‌شده است (محمدی‌فر و آرین، ۱۳۸۹). اطراف

پشت به مسجد قرار دارد. این تکیه در سال ۱۲۰۲ ه.ق به دست فردی به نام «نایب آقا مراد» ساخته شد و مقبره وی در همان مکان قرار دارد. بنا به مصاحبه‌هایی که با معمرین و اهالی محل به عمل آمده، قبر مرحوم نایب آقا مراد که به عنوان بانی تکیه شناخته می‌شود در درون ساختمان تکیه می‌باشد (خبرگزاری دانشجویان ایران، ۱۳۹۳).

تکیه بیگلربیگی

تکیه بیگلربیگی در خیابان مدرس و مقابل مسجد جامع قرار دارد. ساخت این تکیه در سال ۱۳۰۹ ه.ق توسط مرحوم خادم‌الحسین عبدالله خان فراش‌باشی ملقب به بیگلربیگی از مقامات مشهور و بانفوذ کرمانشاه در دوره قاجار شروع شد و عملیات ساخت آن در سال ۱۳۱۵ ه.ق یعنی شش سال بعد به پایان رسید. همچنین تزئینات گچ‌بری و آیینه‌کاری آن در سال ۱۳۲۶ ه.ق تکمیل شد. تکیه بیگلربیگی سه در ورودی دارد. ورودی اصلی آن در جبهه جنوب شرقی قرار دارد. سردر ورودی با مقرنس‌های گچی و گچ‌بری‌های برجسته تزئین شده است. همچنین در دو طرف ورودی دو ردیف

آن با يك هشتمی آغاز می شود که دارای طاق نماهای آجری است. سپس وارد حیاط بیرونی می شویم. در ضلع شمالی این حیاط حوضخانه قرار دارد که حد فاصل بین بیرونی و اندرونی است، یعنی از هر دو طرف نور می گیرد، اما ورودی آن از حیاط اندرونی است. در طبقه فوقانی حوضخانه اتاقی قرار دارد که آن نیز از هر دو حیاط نور می گیرد. پس از عبور از راهرویی که در گوشه ای بین ضلع شمالی و ضلع شرقی واقع است وارد حیاط اندرونی می شویم. تالار آن در ضلع غربی واقع است و دو در کوچک تر در طرفین اروسی دو اتاق قرار دارد که دارای حمام سرد و گرم است و هنوز هم قابل استفاده است. سقف حمام به صورت گنبدی است. در ضلع شمالی، طبقه پایین و بالا دارای ایوان ستوندار است با این تفاوت که ستون های طبقه همکف آجری و چهارگوش است در حالی که طبقه فوقانی با ستون هایی با مقطع گرد و سرستون های مقرنس تزئین یافته است. طبقه اول در ضلع غربی دارای ایوانی است که با چهار ستون و دونیم ستون متصل به دیوار، که همگی مقطع مدور دارند، مزین شده است. بدنه ستون ها

نتیجه

معقلی کاری است، سرستون ها نیز مقرنس هستند. در گذشته، بنا از قسمت انتهایی ضلع شمالی به حیاطی دیگر راه داشته که اکنون مسدود شده است و در مالکیت دیگری است. این خانه با وجود قدمت آن بسیار سالم و برجاست. دیوار، ستون ها، درها و حتی نرده های آهنی پوچ شده همگی سالم هستند. تنها تغییراتی که در آن انجام شده معدودی از پنجره هاست که در تعویض آن ها از پنجره های آهنی استفاده کرده اند. در ورودی کمترین تغییری نکرده و چفت و کلون و کلید به همان شکل باقی مانده و از این نظر دارای ارزش مطالعه است (روزنامه باخت، ۱۳۹۵).

پدیده زیست در سراسر جهان واقعیتی است که با شرایط ناحیه ای و محلی پیوند می خورد، چرا که شرایط حیات به سبب موقعیت و وجود تنوع در محیط جغرافیایی یکسان نبود و می تواند در فاصله چند کیلومتری به کلی دگرگون شده و شرایطی دیگر حاکم گردد. در گذشته شکل گیری بافت های شهری ناشی از نیازهای زمانی - مکانی و شاخصه های فرهنگی - هویتی دوره خود بوده و طبعاً این شکل گیری در زمان خود بسیار مطلوب و موجبات آسایش ساکنین را فراهم می آورده است. معماری قاجار تأثیرات شگرفی بر فضای شهری کرمانشاه داشت و از این منظر بناهایی شاخص در محله های کرمانشاه و از جمله فیض آباد ساخته شدند. اما آثار به جا مانده از دوره قاجار در پی خیابان کشی هایی که با ورود اتومبیل همچون سایر شهرهای ایران اتفاق افتاد ساختار منظم و مترامک محلات، بازار و به تبع آن شهر به کلی از هم گسیخت و امروزه جز معدودی از گذرهای تاریخی، نشانی از آن ها به جای نمانده است.

منابع

۱. اوین، اوژن؛ ایران و بین النهرین، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار، ۱۳۶۲.
۲. بایوردی، حسین؛ مختصری از سابقه و احوال محمد علی میرزا دولتشاه. مجله وحید. شماره ۵۸. ۱۳۴۷.
۳. پولاک، ادواردیاکوب؛ سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان. (ترجمه کیکاووس جهاننداری). تهران: خوارزمی. ۱۳۶۸.
۴. حبیبی، کیومرث؛ پورا احمد، احمد و مشکینی، ابوالفضل. بهسازی و نوسازی بافت های کهن شهری، تهران: انتخاب. ۱۳۷۶.
۵. حکیم، محمد تقی خان؛ گنج دانش جغرافیای تاریخی شهرهای ایران. تهران: انتشارات زرین. ۱۳۶۶.
۶. خدیوی، سیامک؛ معرفی مختصر بافت تاریخی کرمانشاه، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد سوم. ۱۳۷۹.
۷. خلعتبری، الهپار، و پناهی، عباس. جغرافیای تاریخی مارکوه. تهران: پژوهشنامه دانشکده ادبیات شهید بهشتی. ۱۳۷۸.
۸. رضوانی، علی اصغر؛ جغرافیای تاریخی ساوه. مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان: ۱۳۸۶، ۲۹-۴۴.
۹. سلطانی، محمدعلی؛ جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. تهران: مؤسسه فرهنگی سپا. ۱۳۸۰.
۱۰. فروزانی، سید ابوالقاسم؛ جغرافیای تاریخی مکران. پژوهش های علوم تاریخی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران: ۱۳۹۱-۱۳۹۰، ۱۸۹-۱۷۳).
۱۱. کرونی، استفانی؛ ژاندارمیری دولتی و جنگ بزرگ در ایران، در ایران و جنگ جهانی اول: مجموعه مقالات سمینار، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات. ۱۳۸۰.
۱۲. لاهوتی، ابوالقاسم؛ وفا به عهد: منتخب اشعار، گردآورنده گروهی از صاحب نظران انتشارات سخن، تهران: سخن. ۱۳۸۴.
۱۳. محمدی فر، یعقوب؛ و آربین، سمیرا. معرفی و تحلیل جلوه های معماری و هنرهای کاربردی تکیه بیگلربیگی کرمانشاه، فصلنامه علمی و پژوهشی. (۲)، ۱۳-۲۳. ۱۳۸۹.
۱۴. مرادی، اصغر محمد؛ الماسی، سارا. بررسی کالبدی بافت تاریخی شهر کرمانشاه. هشتمین سمپوزیوم معماری و شهرسازی توسعه پایدار. مشهد. ۱۳۹۲.
۱۵. هزبری نوبی، علیرضا؛ شیشه گر، آرمان. جغرافیای تاریخی زاگرس مرکزی از هزاره سوم تا آغاز هزاره اول پ. م. مدرس علوم انسانی. ۱۱. ۱۶۱-۱۷۹.

